

.....

Szummer Csaba

Pszichoanalízis és modernitás

A nyugati kultúra modernitásnak nevezett korszakát Heidegger úgy jellemezte, amikor „szándékunk mindenben érvényesülni”, és amikor az ember „a létezők urának” képzelni saját magát. Freud műve két szempontból is jelentősen befolyásolta a tágabb értelemben vett felvilágosodás, a modernitás sorsának alakulását: egyrészt különleges emberképet alkotott, amellyel Descartes én-konceptiója helyébe az én egy árnyaltabb, bonyolultabb, a felvilágosodás és a romantika-posztromantika én-modelljeit egyesítő elképzelését állította. Másrészt a tudományok közül talán a pszichoanalízis folytatta a legmerészebb kísérletezést magának a valóságnak a fogalmával. Az alább következő tanulmányok, kivéve Hárs György Péter tanulmányát, Freud alkotásának inkább erről a vonatkozásáról szólnak.

Az adott körülmények között alighanem szükségszerű volt, hogy ez a kísérletezés reflektálatlanul, mintegy az újkori tudományos világkép előítéleteinek hódolva menjen végbe. Popper pontosan fél évszázaddal ezelőtt bizonyította be, hogy a pszichoanalízis úgy fogalmazza meg tételeit, hogy azokat empirikusan nem lehet megcáfolni. Másfelől tudjuk, hogy Freud, élete végéig, követői pedig egészen a nyolcvanas évekig makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy a pszichoanalízis empirikus tudomány. Úgy vélem, az az ismeretelméleti homály, amelybe Freud öntudatlanul is burkolta elméleteit, és amely a mai napig nem oszlott el a pszichoanalízis körül, ebben a kivételes esetben termékenynek bizonyult, mivel ez volt az egyetlen lehetőség arra, hogy a pszichoanalízis legitimitást kapjon a huszadik században.

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy az alábbi öt írásban a valóság és az igazság fogalmainak különböző, időnként homlokegyenest ellentétes értelmezéseivel találkozhatunk. A blokkot a Székács Istvánnal készített interjú nyitja meg, amelyben a hazai pszichoanalízis élő klasszikusa élettörténeti keretben beszél a harmincas évek nagy pszichoanalitikus generációjáról – többek között Ferenczről, saját mesteréről, Róheim Gézáról, Melanie Kleinről, Ernest Jonesról –, a pszichoanalízis elméleteiről, technikai kérdéseiről és saját szakmai *ars poeticájáról*. Mivel Székács István a magyar pszichoanalízis egyik legjelentősebb és legeredetibb alakja, hadd szóljak részletesebben néhány, az interjúban felvetődő kérdésről.

A magyar pszichoanalízis háború utáni története már régóta külön könyvet érdemelne, és hovatovább félő, hogy ez a könyv soha nem születik meg, mert azok, akik ezt a történetet el tudják mondani, már nem sokáig lesznek közöttünk. A magyar pszichoanalitikusok, akik a harmincas években a világ élvonalához tartoztak, a zöld, majd pedig a vörös fasizmustól menekülve szétszórattak Európában és Amerikában. Székács István az itthon maradt kevesek közé tartozik. Világszemléletét a valóságnak az a fajta felfogása hatja át, amely Freudra is jellemző volt, és amely a természettudományos megisme-

rést tekinti az emberi megismerés etalonjának, mi több, egyetlen megbízható formájának. Egy nemrégiben elhunyt államférfink mondásával tudom a legjobban szemléltetni ezt a felfogást: „Az igazság úgys ’átjön’.” Paul Auster amerikai regényíró így jellemzi egyik regényhősét:

„(...) úgy ír le eseményeket, mintha kétség sem férne hozzá, hogy a szavak pontosan megfelelnek a tárgynak, amire vonatkoznak. Átnézett rajtuk, mintha minden szó egy-egy kis üveglap lenne, melyen át a világra látni; sohasem zavarták tekintetét, mert észre sem vette őket. Ha voltak is pillanatok, amikor elmaszatolódott kissé az üveg, és itt-ott tisztogatni, csiszolni kellett rajta, amint megtalálta az igazi szót, eloszlott a homály.” (New York trilógia)

Nos, úgy gondolom, hogy a nyelvnek ez a fajta felfogása jellemzi Székács Istvánt, akárcsak Freudot és nemzedékét. Székács, újabb párhuzam Freuddal, korának legmagasabb szintű természettudományos ismereteivel rendelkezik, mi több, életének egy több évtizedes szakaszában *biokémikusként* kreatív és professzionális módon alkalmazta ezeket az ismereteket. Székács meggyőződése szerint a biokémikus évtizedek nem tekinthetők holt időnek a pszichoanalízis szempontjából, mivel a pszichoanalitikus gondolkodása sem alapulhat máson, mint a „természettudományos” szemléleten. Mint a szerkesztő erről maga is meggyőződhetett, Székács István hatalmas enciklopédikus tudással és kristálytisza mesterségbeli technikával, valamint egy hosszú és fordulatokban bővelkedő tartalmas élet bölcsességével műveli ezt a szakmát, amelyről Freud mint „a lehetetlen hivatásról” szólt. Eszembe jut meleg, derűs szellemi szigora, és eszembe jutnak egyértelmű és szabatos állásfoglalásai a legkülönbözőbb dolgokról Wagnertől Freudig, a biokémiától a szépirodalomig. Tanítványai megtalálhatók a magyar szellemi élet legkülönbözőbb területein, az irodalomtól az elméleti pszichológiáig és a gyakorlati pszichiátriáig.

A Székács-interjú négy tanulmány követi. Az első tanulmányban – *A valóság változó státusai a pszichoanalízisben* – Szummer Csaba Freud tudományának a valósághoz való négy különböző viszonyulási módját mutatja be. Ezek a valóság-koncepciók a klasszikus freudi felfogással kezdődnek, amely szerint a pszichoanalízis képes a látszatok mögé hatolni, vagyis a „valódi” mozgatórugókat, szerkezeteket tárja fel az egyén személyiségében és élettörténetében. (Székács István megközelítésmódja, mint említettem, iskolapéldája ennek a fajta igazság-fogalomnak.) Posztmodern „szélsőértékűk” pedig az úgynevezett *fikcionalizmus* álláspontja, amikor az analitikus úgy látja (és, *horribile dictu*, ezt a meggyőződését a pácienssel is közli), hogy a pszichoanalízis elméletei az emberi kultúra egyéb produktumaéhoz hasonlóan csupán a képzelőerő termékei; azok a konstrukciók tehát, amelyek analízis közben születnek, lényegüket tekintve nem különböznek az irodalmi fikció megnyilvánulásaitól.

Míg Szummer meglehetősen kritikusan viszonyul a posztmodern valóságfelfogáshoz, a második tanulmányban, *Nietzsche és Freud* címmel Bókay Antal azt vizsgálja, hogyan változtatja meg a modernitás felfogását az igazságról és az emberi létezésről Nietzsche és Freud. Freud meglehetősen szűkszavúan és némiképp ellentmondásosan nyilatkozik Nietzsche gondolatainak reá való hatásáról. Irving Yalom, a híres csoportterapeuta nemrégiben egy regényt írt arról, mi lett volna, ha Nietzsche Freudhoz kerül analízisbe, még mielőtt Freud a saját elméletét megalkotta (*When Nietzsche swept – Amikor Nietzsche sirt*). Bókay némiképp áttételesebb kapcsolatot keres e két gondolkodó között, akik meghatározták a huszadik század eszméinek jelentős részét. Bókay szerint a modernitás meggyőződése az volt, hogy a világ „minden súlyos akadály ellenére” is alapvetően megismerhető, az emberi létezés „értelemre tör, és a rejtett, a titok” az ember számára feltárható a világban. Nietzsche és Freud ezzel szemben egy új korszak, a modernitás után következő posztmodern korszak előkészítői voltak, akik úgy gondolták, hogy a világban lényegében a káosz uralkodik, ám az embernek szüksége van a rend, a megismerhetőség *illúziójára* ahhoz, hogy a létezést biztonságosnak tudhassa.

A harmadik tanulmány – *Pszichoanalízis – túl a modern tudományosság (öröm)elvéen* (szerzője Hárs György Péter) – már formai jegyeiben is a posztmodern esszé kellékeit vonultatja fel. Tartalmilag pedig – Lacan és Derrida vállára állva – Hárs a posztmodern tudomány távlatait kémleli, a gondolkodást kívánja újra felruházni azzal a tájékozódóképességgel, önazonossággal, amelyet szerinte a gondolkodás elveszített „a tudománytól elsötétített szobában”, ahol mostanában „borzas fejfel ébrednek álmából”.

Végül, a negyedik írásban Erős Ferenc a pszichoanalízis recepciótörténetét tárgyalja a szociálpszichológiában. Mivel egy nagyobb lélegzetű, a magyar pszichológiai és társadalomtudományi életben minden bizonnyal még számos hozzászólást kiváltó mű részletének első publikációjáról van szó, hadd szóljak e tanulmány tárgyáról részletesebben. A közölt tanulmány törzsét Freudnak, valamint a frankfurti iskola első és második nemzedékének szocializációs és szociálpszichológiai elméletei alkotják. A frankfurti iskola a század egyik jelentős filozófiai iskolája volt, amelynek elméleti építkezésében központi szerephez jutott a pszichoanalízis. Míg a húszas–harmincas években fellépő „első generáció” képviselőinek (Max Horkheimer, Theodor Adorno, Erich Fromm és Herbert Marcuse) munkáiban Freud tudománya mint a marxista társadalomelméletet megújító gondolatrendszer jutott jelentős szerephez, a hatvanas években jelentkező második generáció, az úgynevezett *kritikai hermeneutika* képviselői (Jürgen Habermas, Alfred Lorenzer, Karl-Otto Apel) számára a pszichoanalízis elsősorban tudományelméleti szerepet játszik: úgy találják, hogy a pszichoanalízis *paradigmatikus* értékű a társadalomtudományok szempontjából, mert a hermeneutikai módszer az empirikus megfigyelések útján szerzett, szisztematikusan általánosított tudáson alapuló oksági magyarázatokkal képes egyesíteni. A kritikai hermeneutika vizsgálódásait, elődjéhez hasonlóan, a felvilágosodás útján megteremthető „emancipált társadalom” lehetősége inspirálja, tájékozódási területe azonban a frankfurtiak első nemzedékénél szélesebb, mind a társadalomtudományi vonatkozásokat, mind pedig a pszichológiai forrásokat tekintve. Az előbbieket esetében az angolszász társadalomtudományok – többek között G. H. Mead és Talcott Parsons eredményeivel – az utóbbiaknál pedig a kognitív (ezen belül is a Jean Piaget-t követő) fejlődéslélektan és a Freud utáni pszichoanalízis – elsősorban az én-pszichológia – eredményeivel bővül forrásainak köre.

Az antimodern (romantikus)–modern–posztmodern „tengely” természetesen a pszichoanalízis és a szociálpszichológia érintkezési felületén is kirajzolódik. Erős Freudnál, bizonyos romantikus-természettfilozófiai gyökerekre mutat rá Freud álbíológiai ösztönkonceptiója kapcsán. Adornóék operacionálizálhatóvá teszik Freudnak az elfojtásra és a kivetítésre (projekcióra) vonatkozó elgondolásait, majd pedig – elsősorban „Auschwitz után”, amikor, ahogyan Adorno mondja, „nem lehetséges költészet” – átveszik Freudnak a posztromantikától örökölt kultúrpresszimizmusát. (Fromm és Marcuse más pályát fut be. Az előbbi az ötvenes évektől kezdődően sajátos, a zenbuddhista misztikán alapuló humanista víziót alkot meg, míg Marcuse a hatvanas évek újbaldali politikai mozgalmainak válik a profétájává. – „Marx az Isten, Mao az ő kardja és Marcuse a profétájuk”, graffiti a nanterres-i egyetemről.)

Habermas, részben Lorenzer nyelvelméletére támaszkodva, mintegy „a modernitás otvédjeként” végső kísérletet tesz rá, hogy – Clifford Geertz kifejezését használva – „megmentsse az Ész a vízbefúlástól”, vagyis a fentebb említett pszichológiai és szociológiai elméletekre támaszkodva az emberi történelem és az egyedfejlődés olyan analóg és egyetemes struktúrára, belső logikájára bukkanjon rá, amely külső megalapozást adhat a társadalomtudományok nyelvjátékának.

Erős jelen tanulmánya itt véget ér ugyan, a pszichoanalízis szociálpszichológiai recepciótörténete azonban Jacques Lacan és Derrida érintésével a posztmodern fikcionalizmus pozíciójával folytatódik majd, ahogyan azt Erős írásának befejezéséből megtudhatjuk.